

Ouder worden

J. Berting

Ouder worden is voor ons allen een onontkoombaar proces, dat nauw samenhangt met onze mars door de samenleving. In een groot deel van ons leven is het ouder worden verbonden met gebeurtenissen die meestal positief worden ervaren, zoals het krijgen van meer verantwoordelijkheden in het werk en gezin. Later in ons leven wordt het ouder worden vooral geassocieerd met achteruitgang op velerlei gebied, zoals dat van gezondheid, invloed, inkomen, sociale contacten en van maatschappelijk aanzien.

Hoewel het ouder worden kan worden opgevat als een individueel en biologisch proces, is het duidelijk dat het ook in hoge mate een *sociaal* karakter heeft: het ouder worden gaat samen met veranderingen in relaties met anderen in onze samenleving. Die veranderingen zijn niet biologisch bepaald, maar hebben te maken met de totale organisatie van de samenleving en belangrijke veranderingen daarin. Het ouder worden heeft niet alleen gevolgen voor de betrokkenen zelf in hun relaties met anderen, maar ook voor de samenleving als geheel. Dit is vooral het geval wanneer het aantal ouderen in een samenleving, over een bepaalde periode bezien, relatief sterk toe- of afneemt of wanneer door maatschappelijke structurele veranderingen de verhoudingen tussen jongeren en ouderen zich wijzigen. In het eerste geval gaat het primair om effecten van demografische ontwikkelingen. In het tweede om bijvoorbeeld door technologisch-economische ontwikkelingen bepaalde structurele veranderingen in de economie, die bepaalde vraagstukken oproepen die te maken hebben met de herverdeling van de arbeid. Beide ontwikkelingen hangen uiteraard in een aantal opzichten samen.

In dit grote gebied van vraagstukken in verband met het ouder worden, zullen enkele onderwerpen worden belicht, die vooral te maken hebben met het ouder worden in de tweede levensfase (de werkende mens) en in de derde levensfase (de gepensioneerde). Ik beperkt mij vooral tot Nederland en de omringende landen. Dat wil niet zeggen dat het ouder worden geen verderreikende consequenties heeft; zo wijst de bekende Franse nestor van de demografie, Alfred Sauvy (1987) – die de term ‘de derde wereld’ heeft geïntroduceerd – op de belangrijke politieke consequenties van het feit dat de rijke landen, met hun lage geboortecijfers – vooral Duitsland, Spanje en Italië – staan tegenover vele arme landen die worden geconfronteerd met èn een sterk groeiende bevolking en grote voedselproblemen, en daarmee samenhangend, een sterke trek naar de overbevolkte steden. Het lage geboortecijfer in de Westeuropese landen leidt er volgens Sauvy toe dat er vanaf ongeveer 2010 te weinig volwassenen zijn om de pensioenen van de bejaarden op te brengen. Hij verwacht dat over ongeveer twintig jaar de Westeuropese landen een beroep zullen moeten doen op werknemers afkomstig uit landen als Marokko, Algerije en Turkije om de economische basis voor de oudere generaties te handhaven. In Nederland is door Entzinger (1987) ook op deze relatie tussen een evenwichtige bevolkingsopbouw en immigratie gewezen.

Bij de vraagstukken die samenhangen met de oudere werknemers, hebben wij vooral te maken met de veranderende eisen die worden gesteld aan werknemers in verband met voortschrijdende rationalisatie (veranderende kwalificatie-eisen) en de daarmee samenhangende versterkte concurrentie tussen oudere en jongere werknemers. Kunnen of willen oudere werknemers (boven de 45 à 50 jaar) zich minder aanpassen aan veranderende omstandigheden? Blokkeren zij het innovatievermogen van een organisatie? Worden zij gediscrimineerd? In welke soorten organisaties komen welke problemen voor in relatie met het ouder worden? Het ziet er naar uit dat de problemen vaak zeer verschillend kunnen zijn in bijvoorbeeld het onderwijs, in

research-afdelingen in de industrie, in het bankwezen, op ministeries, in onderscheiden typen produktiebedrijven.

In de vraagstukken die samenhangen met de derde levensfase (65-plus) gaat het om een categorie mensen die een statusverandering hebben doorgemaakt, die duidelijk is gemarkeerd door een *rite de passage*, de pensionering, althans voor dat deel van de – vooral mannelijke – bevolking dat een werkkring had.

Zo'n statusovergang heeft vele kenmerken: sommige zijn onvermijdelijk, onomkeerbaar, niet-herhaalbaar, onvrijwillig; terwijl andere juist hieraan tegengestelde kenmerken hebben (Glaser and Strauss, 1971). In ons geval is vooral de vraag van belang welke mate van invloed de ouderen zelf op deze overgang hebben en welke betekenis die invloed voor hen heeft. Voor velen is het ouder worden in deze fase echter niet verbonden met een statusovergang en *rite de passage*. Vooral voor vrouwen zonder werkkring is deze overgang vloeiend, hoewel voor getrouwde vrouwen de statusovergang van hun man wel de nodige gevolgen heeft.

Aan het ouder worden en de problemen die dat voor de betrokkenen en de samenleving als geheel met zich meebrengt, wordt naar verhouding in onze samenleving weinig aandacht besteed, al is op dit punt de laatste jaren een kentering waarneembaar. Dit geldt voor het overheidsbeleid en voor de aandacht voor het ouder worden in de medische, sociale en culturele wetenschappen.

In een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1977) komt het probleem van het ouder worden nog nauwelijks aan de orde. Over het ouder worden wordt volstaan met de volgende opmerking: 'Bij de bejaardenzorg speelt de veranderende leeftijdsopbouw van de bevolking een grote rol. Wij nemen voorts aan dat de bejaarden meer dan thans zelfstandig blijven wonen.'

En nu de belangstelling van de overheid voor de ouderen in de samenleving blijkt toe te nemen, komt die vooral in een

negatieve samenhang tot uiting. Men is bang dat bij de huidige economische ontwikkeling de samenleving – dat wil zeggen de werkenden – het geld voor de noodzakelijke voorzieningen niet langer kan opbrengen, dat de produktiviteit van de economie door de kostenstijgingen van de bejaardenzorg wordt aangetast, of – en hier klinkt de ideologische bepaaldheid wellicht nog het hardst door – dat de ouderen een gevaar zijn voor het ‘innovatievermogen’ van de samenleving. Op grond van dergelijke stellingen wordt steeds vaker geprobeerd het leeftijdscriterium als *uitsluitingsmechanisme* te gebruiken. Vergrijzing van de samenleving wordt derhalve vooral als een – ondraaglijk wordende – last voor de samenleving opgevat.

Deze opstelling tegenover de vraagstukken die met het ouder worden samenhangen, is slechts goed te begrijpen wanneer wij inzien dat de westerse samenlevingen, ook de Nederlandse, in hoge mate als *prestatiesamenleving* zijn te kenschetsen. Dat wil zeggen: een samenleving waarin efficiency en effectiviteitsoverwegingen onder marktverhoudingen domineren en waarin, in samenhang hiermee, de waarde van individuen vooral afhankelijk wordt gesteld van hun vermogen een bijdrage te leveren aan de maatschappelijke ontwikkeling, opgevat als een rationaliseringsproces. De individuele prestatie is de basis van de beloningen of, zo wordt wel gesteld, behoort dit (weer) te zijn. Die individuele prestaties zijn in dit maatschappijbeeld vooral afhankelijk van individuele motivatie en capaciteiten (zie ook Berting e.a., 1987).

Uiteraard staan naast de waarde ‘rationaliteit’ andere waarden, zoals sociale gelijkheid, vrijheid en behoud van culturele en sociale verworvenheden, maar deze laatste lijken in de samenleving een minder geprononceerde rol te spelen dan de eerste. De maatschappelijke consequenties hiervan zijn uitermate belangrijk, ook voor de vraagstukken die met ouder worden samengaan. Dit moge uit het volgende blijken.

In de eerste plaats wordt het ouder worden sterk geasso-

cieerd met het frequenter optreden van ziekte ('De ouderdom komt met gebreken'), terwijl in onze samenleving aan de *individuele gezondheid* juist een zeer grote waarde wordt toegekend (*Sociaal en Cultureel Rapport*, 1986). Dit hangt samen met de institutionalisering, in ons type samenleving, van de prestatie-oriëntering. Zoals Parsons (1960) zegt: 'Health is vital, because the capacity of the human individual to achieve is ultimately the most crucial social resource. Illness is, ..., essentially a disturbance of this capacity to perform in socially valued tasks and roles.' De hoge waardering voor gezondheid hangt ook samen met het sterke individualisme dat onze samenleving kenmerkt: het zijn de individuen die taken hebben en daarvoor *verantwoordelijk* zijn, niet zo zeer collectieven.

In de tweede plaats wordt het ouder worden in verband gebracht met een afnemend vermogen tot leren en daarmee tot aanpassing aan veranderende eisen, die in het werk worden gesteld. Ouderen zouden minder waard zijn dan jongeren, omdat zij over verouderde kwalificaties beschikken, veelal minder goed opgeleid zijn dan jongere generaties en door leeftijd en aard van hun verworven kennis en inzichten minder 'flexibel' zijn.

In de derde plaats staan de ouderen, als wij even afzien van de nog werkende ouderen, buiten de samenleving als prestatie maatschappij. Het geschetste perspectief brengt met zich mee dat in onze samenleving de aandacht in eerste instantie uitgaat naar de economische ontwikkelingen, het arbeidsbestel en de maatschappelijke instituties die daar belangrijke bijdragen aan leveren (zoals het onderwijs-systeem en de organisatie van het wetenschappelijk en technologisch onderzoek).

Deze stand van zaken wordt gereflecteerd in het sociaal-wetenschappelijk en medisch onderzoek. In de sociologische inleidende boeken vindt men van oudsher hoofdstukken over arbeid, beroep en bedrijf, over jeugd, over familie en gezin, maar niet over de vraagstukken van ouder worden en de ouderen in de samenleving (zie De Jager en Mok, 1978; Felix e.a., 1987). Eerst in 1981 verscheen het inlei-

dende overzichtswerk van Braam, Coolen en Naafs, *Ouderen in Nederland*.

De geriatrie neemt in de medische wetenschappen geen vooraanstaande plaats in en de preventieve zorg voor ouderen is onderontwikkeld. Niettemin is de laatste jaren ook op dit gebied een kentering te bespeuren. Er wordt thans aanzienlijk meer geïnvesteerd in dit type onderzoek, alhoewel de continuïteit van dit onderzoek over lange termijn nog niet is gewaarborgd. (Schouten, *NRC Handelsblad*, 10-11-1987. Blijkens het Bulletin van de Stuurgroep op het terrein van de Ouder Wordende Mens (SOOM, 11 [januari 1988] heeft minister Brinkman bij de opheffing van SOOM aangekondigd dat hij en minister Deetman voor de komende vijf jaren jaarlijks drie miljoen reserveren voor bijdragen aan fundamenteel onderzoek op dit gebied.)

In de vierde plaats valt in onze samenleving de aandacht vooral op de jongeren. Dit is gezien de aard van de voorgaande opmerkingen niet zo verwonderlijk. Gaat de ontwikkeling van een 'jeugdcultuur' in onze samenleving gepaard met verandering in waarden en zo ja, welke gevolgen heeft dat voor de economie? Niet onbelangrijk is ook dat de jongeren, en zij die dit zo lang mogelijk willen blijven, als *consumenten* een belangrijke economische factor zijn geworden, hetgeen zich weerspiegelt in de media en vooral ook in de reclame. De ouderen krijgen aanzienlijk minder aandacht en worden als consumenten sterk onderschat (zie o.a. Mermet, 1985).

In de vijfde plaats bestaat het grootste deel van de ouderen, en vooral van de zeer ouderen (80-plus), uit alleenstaande vrouwen. Een aantal bejaardenproblemen is, zoals wij nog zullen zien, verbonden met het vrouw-zijn. Tot nu toe zijn zowel in het beleid als in het onderzoek de problemen van oudere vrouwen 'als minderheid' onderbelicht gebleven (zie Means en Smith, 1985).

Wat zijn ouderen?

Hoewel het ouder worden op zich in belangrijke opzichten een biologisch bepaald proces is, wordt de betekenis van leeftijdsverschillen in hoge mate bepaald door de maatschappelijke en culturele verhoudingen en veranderingen daarin. Dit hebben wij ook al in het voorgaande gezien: de problemen van de oudere werknemer zijn problemen die bestaan in de verhouding met jongere werknemers. Waar de grens tussen jonger en ouder ligt is sterk afhankelijk van de aard van de werkzaamheden en verschillen naar 'beroepscultuur'. Zo zal, in het algemeen, die grens tussen jongeren en zij die (te) oud worden geacht, lager liggen in de professionele wielersport en in de wereld van het ballet dan in het onderwijs, en in het onderwijs veelal weer lager zijn dan onder beroeps politici. Meer in het algemeen lijken onder 'oudere werknemers' de categorie tussen ongeveer 50 en 65 jaar te worden bedoeld.

Wanneer men het over de 'ouderen' in de samenleving heeft, dan gaat het meestal over degenen die het beroepsleven hebben afgesloten en hooguit nog in deeltijdfuncties werkzaam zijn. Ook hier is de grens tussen 'ouderen - niet-ouderen' niet een biologisch bepaald gegeven, maar afhankelijk van politieke beslissingen, die op hun beurt weer zijn gebaseerd op maatschappelijke verhoudingen en maatschappelijke instituties. In onze tijd bestaat de neiging die grens tussen werkenden en ouderen-als-niet-meer werkenden om voor de hand liggende redenen, te verlagen. Hierdoor wordt het aantal ouderen relatief groter ten opzichte van de niet-ouderen, of jongeren, te meer daar dergelijke grenzen ook worden toegepast op degenen die de statusverandering van 'werk' naar 'niet-werk' niet doormaken. Wanneer wij de op dit ogenblik gehanteerde grens van 65 jaar aanhouden, dan bestaat deze bevolking voor 12 procent uit 65-plussers. Dit zijn ruim 1,6 miljoen personen. De schatting is dat dit percentage oploopt van 12,5 procent in 1980 tot 13,4 procent in het jaar 2000. In

2020 zullen de 65-plussers, vanwege de hogere geboorteaantallen in het verleden, zelfs 19 procent van de bevolking uitmaken.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau vermeldt dat tot het jaar 2000 de categorie 65-plussers met 440 000 personen toeneemt. Hier staat een afname tegenover met 270 000 personen in de leeftijdscategorie 0-19 jaar. Thans vormen de bejaarden 20 procent van alle hoofden van huishoudens (inclusief eenpersoonshuishoudens). 'Dit cijfer zal in de toekomst stijgen. In het jaar 2035 zal vermoedelijk tussen 35 en 40 procent van de hoofden van huishoudens bejaard zijn. Zij vormen dan onder de een- en tweepersoonshuishoudens de meerderheid.' (*Sociaal en Cultureel Rapport*, 1986). In vergelijking met een aantal andere Westeuropese landen is die vergrijzing nog matig te noemen. Zo hadden landen als Oostenrijk, de Bondsrepubliek Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk al in het begin van de jaren tachtig een 65-plussersaandeel in de bevolking van respectievelijk 15,5, 15,5, 13,9 en 14,8 procent.)

Deze categorie 65-plussers is in vrijwel alle opzichten even heterogeen als de bevolking als geheel. Die werkelijke heterogeniteit is groter dan die in het beeld dat er van de ouderen in de samenleving bestaat. Dat beeld vertoont trekken van het afhankelijke Keesje, het diakenhuismanneke uit de *Camera Obscura*. In overeenstemming met dit beeld is het volgende: Knipscheer vond dat de uitspraak: 'De meeste oude mensen – 65 jaar en ouder – wonen in een bejaardentehuis', door 50 procent van de ondervraagden – die jonger dan 65 jaar waren – juist geacht werd. Het aantal bejaarden in tehuizen is echter ongeveer 9 procent (zie Braam e.a., 1981). Het beeld van de bejaarde is dus meer, om een ander beeld op te roepen, dat van een King Lear, die op oude leeftijd als een verstotene door zijn land trok, dan dat van de vele krachtige oude staatslieden, die de geschiedenis ons toont.

Niet verwonderlijk is dat, gegeven ook wat in de vorige paragraaf is gezegd, er noch in het onderzoek noch in het

beleid een overkoepelend theoretisch kader of een geheel van kennis over bejaarden aanwezig is. Toch zijn er wel enkele algemene zaken aan te duiden waarover enige overeenstemming bestaat. Een zo'n punt is de aanbeveling 'stijlen van ouder worden' te bestuderen en die 'stijlen van ouder worden' als uitgangspunt aan te nemen bij dienstverlening (zie Means en Smith, 1985). Daarbij zou het van belang zijn vooral te letten op overeenkomsten *tussen* generaties en verschillen *binnen* generaties (zie Pearlin, 1982).

Binnen de categorie ouderen (65-plus) is de verscheidenheid in vele opzichten groot. Het is onjuist om aan te nemen dat *binnen* deze categorie leeftijdsverschillen van veel minder belang zouden zijn dan binnen de categorie van 30-60-jarigen. Naast later te noemen differentiaties zijn van belang:

– Het onderscheid tussen degenen die in de leeftijdscategorie 65-75 vallen en zij die ouder zijn dan 75 jaar. In vele opzichten wijken de jongere bejaarden niet sterk af van de 55-65-jarigen in hun deelname aan het maatschappelijke en culturele leven. Wel tekent zich een tamelijk scherp verschil af tussen ouderen in de categorie 65 tot 75 jaar en degenen die de 75-plusleeftijd bereiken wat betreft de participatie aan het maatschappelijk leven, de gezondheidstoestand, en de samenlevingsvormen (bijvoorbeeld al dan niet alleenstaand-zijn). Wij dienen hierbij te bedenken dat in de toekomst vooral het aandeel in de bevolking van de hoogbejaarden (75 of 80-plus) relatief sterk toeneemt (1981: 2,3 procent 80-plus; 1991: 2,9 procent 80-plus, een toename met 27 procent). Tussen 1975 en 2050 is de toename van het aantal hoogbejaarden (80-plus) geschat op 160 procent, tegen een stijging van 80 procent van de bejaardencategorie als geheel (*Bevolking en Welzijn*, 1977).

– Het onderscheid naar geslacht. Onder de bejaarden zijn de vrouwen sterk oververtegenwoordigd, met name onder degenen die ouder zijn dan 75 jaar. Volgens de gegevens van de laatste volkstelling waren er in 1971 van de bejaarden 57 000 mannen alleenstaand, tegenover 207 000 vrouwen.

Dat betekent dat van alle bejaarde vrouwen ongeveer de helft alleenstaand is, tegenover ongeveer 35 procent van de mannen. Voegt men daarbij het gegeven dat de bejaarden, en vooral de alleenstaande bejaarden, sterk oververtegenwoordigd zijn in de laagste inkomenscategorie, dan volgt daaruit dat met name de financiële positie van de (zeer) oude alleenstaande vrouwen over het algemeen weinig rooskleurig zal zijn. Voor een deel hangt deze, in vergelijking met de bevolking als geheel, zwakke financiële positie samen met de bestaande pensioenvoorzieningen, die inhouden dat bij overlijden van de echtgenoot het pensioen sterk wordt gereduceerd. Dit gebeurt niet in het omgekeerde geval.

– Het onderscheid tussen de bejaarden die in grote steden wonen en zij die in kleinere gemeenten wonen. De bejaarden zijn ook in dit opzicht niet gelijkelijk verdeeld. Naar *verhouding* wonen meer bejaarden in de grote steden dan daarbuiten. Bovendien wonen zij veelal in de oudere buurten, hetgeen weer speciale problemen met zich kan brengen. Voeg daarbij bovendien het feit, dat vooral het aantal bejaarden binnen de etnische minderheden sterk aan het toenemen is en dat deze bejaarden in hoge mate in bepaalde delen van grote steden zijn geconcentreerd.

Na de voorgaande ruwe schets van de positie van oudere werknemers en van de categorie der ouderen in de samenleving (65-plus) doet zich de vraag voor wat hierover te zeggen valt vanuit met name de sociale wetenschappen. Wij hebben er immers op gewezen dat er geen overkoepelend theoretisch of beleidskader is aan te geven. Wel hebben wij erop gewezen dat, op grond van de inrichting en beroepsoriëntatie van onze samenleving bepaalde typen problemen, waar bejaarden frequenter mee worden geconfronteerd dan niet-bejaarden, relatief weinig aandacht krijgen. Overigens geldt ook hier weer dat ook andere categorieën medeburgers met soortgelijke problemen te maken hebben, zoals werklozen, wao-ers en degenen die wellicht nooit aan het arbeidsproces hebben deelgenomen door welke handicap dan ook. Gezien de (genoemde)

omvang van de groep bejaarden en de positie van de oudere werknemers, zijn er argumenten te geven voor een meer systematische aandacht voor de ouderen in de samenleving. Deze zou zich dan vooral kunnen richten op de volgende vraagstukken:

– De bestudering van *diverse levensstijlen* binnen de bevolking en hun specifieke betekenis in het proces van ouder worden. Daarbij moet worden bedacht dat – althans in bepaalde opzichten – generaties naar levensstijl kunnen verschillen. Deze verschillen kunnen samenhangen met verschillende leerprocessen die onderscheiden generaties hebben doorgemaakt, samenhangend met economische crises, economische groei, oorlog, technologische veranderingen en dergelijke.

Het komt er dus op aan verschillende levensstijlen op een systematische wijze te verbinden met maatschappelijke en culturele veranderingen en na te gaan wat deze veranderingen voor specifieke groepen, gezien hun levensstijl, betekenen en over welke middelen zij al dan niet beschikken om antwoorden te vinden op de door de maatschappelijke (en dus ook persoonlijke beleefde) veranderingen opgeroepen vraagstukken. Het gaat daarbij om de responsen en strategieën van ouderen op en in relatie met de overgang ‘werken-niet werken’, de veranderende informatievoorziening, de veranderende rol van de overheidsdiensten tegenover de burger, de veranderende relatiepatronen etcetera. Op de kwestie van ‘levensstijlen van ouderen’ wordt hierna nog teruggekomen.

– De bestudering van de gevolgen van de al vermelde *demografische* ontwikkelingen, in het bijzonder voor wat betreft de noodzakelijke voorzieningen, vooral met betrekking tot zorgsystemen.

– De bestudering van de *ontwikkeling van medische technologie* en medische inzichten met betrekking tot verouderingsprocessen (in relatie met wat hierboven is genoemd). Op welke wijzen kunnen door preventieve maatregelen voor het bereiken van de 65-plus leeftijd en tijdens ‘het bejaard-zijn’ bepaalde gezondheidsproblemen worden voorkomen of gereduceerd?

- De bestudering van de *financieel-economische situatie van bejaarden*, met name van de hoogbejaarde vrouwen, met het doel meer inzicht te krijgen in de determinanten van die situatie.
- Tenslotte, in relatie met het voorgaande, is het belangrijk de uitgangspunten van het (overheids)beleid en het daarmee verbonden sociaal-wetenschappelijk onderzoek te analyseren. Veel onderzoek richt zich op de (zogenaamde) behoeften van ouderen of op te verwachten behoeften. Vaak lijkt het erop dat het gaat om behoeften zoals die door beleidsvoorbereiders en onderzoekers worden gedefinieerd (en die als zodanig vooral lijken aan te sluiten bij de behoeften of belangen van het beleid, meer dan bij die van bejaarden zelf). Veelal impliciet vertrekt het onderzoek (en het beleidsdenken) vanuit een structureel-functionalistisch kader, met de daarbij behorende nadruk op de betekenis van ‘maatschappelijke integratie’ van bejaarden (vooral in familie en buurt). In een meer rationalistisch-structuralistisch perspectief daarentegen wordt de positie van bejaarden vooral verklaard in termen van produktieverhoudingen en daarmee verbonden klasseverhoudingen. In beide typen benaderingen blijft de rol van de bejaarden zelf onduidelijk voor wat betreft de (rationele) keuzen van bejaarden uit diverse handelingsmogelijkheden en vooral ook voor wat betreft hun onderhandelingsmogelijkheden op individueel en collectief niveau. Juist met het aantreden van nieuwe groepen goed opgeleide ‘jonge bejaarden’ zal al in de nabije toekomst geen verstandig beleid kunnen worden gevoerd zonder daarbij de bejaarden zelf ‘als actoren’ actief systematisch te betrekken. De theoretische en beleidsmatige vragen over de mogelijkheden van de ‘actor’-perspectieven onder de veranderende omstandigheden dringen zich thans met kracht aan ons op (Berting, 1988).

Wordt de oudere werknemer gediscrimineerd in bedrijf en samenleving?

De ouderen in onze samenleving vormen geen categorie mensen met gelijke kenmerken en gemeenschappelijke problemen. Evenmin zijn de 'oudere werknemers' over één kam te scheren. De oudere werknemers (55-65 jaar) zijn als zodanig ook geen 'probleem-groep', al moet worden geconstateerd dat in vele beleidsgerichte rapporten over oudere werknemers wordt gesproken in termen van problemen die specifiek voor deze categorie zouden zijn. Het is echter zeer waarschijnlijk dat vele problemen die men onder de oudere werknemers signaleert, weinig hebben uit te staan met het 'biologische' verouderingsproces als zodanig.

In feite hebben wij, als wij over problemen van oudere werknemers spreken, te maken met een zeer gecompliceerd samenspel tussen enerzijds configuraties van kenmerken van bepaalde categorieën werknemers (opleidingskenmerken, carrièreverloop, ervaringen in de wereld van de arbeid, verwachtingen over de eigen toekomst, verantwoordelijkheden voor gezin e.d.) en anderzijds de effecten van technologisch-organisatorische ontwikkelingen in arbeidsorganisaties, alsmede van andere maatschappelijke veranderingprocessen.

In onze 'prestatie maatschappij' is voor de meerderheid van de bevolking het verrichten van werk in een betaalde werkkring de norm ('het arbeidsethos'). Maar aangezien niet-werken ook bepaalde voordelen met zich mee kan brengen en vele werksituaties slecht aansluiten bij de belangen en ambities van de werknemers, moet daarbij worden aangetekend dat het hebben van een betaalde werkkring niet door iedereen tot elke prijs wordt nagestreefd. Het gaat daarbij niet specifiek om een probleem van de *oudere* werknemers, ofschoon bepaalde problemen die met de arbeid samenhangen eerder manifest kunnen worden onder de oudere dan onder de jongere werknemers.

In dit verband kunnen enkele problemen genoemd worden ter verduidelijking van dit vraagstuk.

– Vervreemding in de arbeid. Onze economische orde is er nog steeds niet in geslaagd de arbeid zodanig te organiseren dat de werknemers zowel hun talenten, kennis en vaardigheden zo volledig mogelijk kunnen benutten en ontwikkelen, als ook in overeenstemming met hun prestaties worden beloofd in termen van inkomen, carrière-perspectieven en andere vormen van erkenning. Problemen van ‘oudere’ werknemers hebben veeleer te maken met de slechte organisatie van de arbeid dan met een ‘ouderen-probleem’ als zodanig. (Men denke aan de problemen van het onderwijzend personeel. Onder dit personeel komen vele personen voor die op circa 50-jarige leeftijd al ‘opgebrand’ zijn. Dit heeft alles te maken met een gebrekkige afstemming van organisaties-in-verandering op de vaardigheden en ambities van het onderwijzend personeel.)

– Laaggeschoolde werknemers. Het probleem van oudere werknemers wordt mede bepaald door de relatief lage scholingsgraad van een deel van hen. Het probleem is hier niet zozeer het ouder worden. Het gaat hier om een in een bepaalde periode van maatschappelijke ontwikkeling voorkomende spanning tussen veranderende eisen in de wereld van de arbeid – eisen die samenhangen met het wetenschappelijker en dus ook abstracter worden van taken (arbeid wordt steeds meer symboolmanipulatie dan bewerken van materie) – en de leervermogens van bepaalde categorieën werknemers. Voor laaggeschoolden lijkt in ons arbeidsbestel steeds minder plaats te zijn.

– Schaarste aan arbeidsplaatsen en sociale rechtvaardigheid. In een periode waarin het aantal beschikbare arbeidsplaatsen zeer ontoereikend is om iedereen in staat te stellen een betaalde werkkring te vinden, komt het vraagstuk aan de orde van de rechtvaardige verdeling van arbeid. In deze discussie speelt het leeftijdscriterium mee. Ouderen zouden zich eerder moeten terugtrekken uit het beroepsleven om jongeren een kans te geven. Het gebruik van dit

criterium is ook in deze discussie voor een belangrijk deel *oneigenlijk*, wanneer daarbij de suggestie wordt gewekt dat oudere werknemers moeten afvloeien, omdat zij minder zouden presteren dan jongeren en voorts noodzakelijke innovaties in hun bedrijven zouden blokkeren. Wel kan het zijn dat oudere werknemers, gegeven de eerder genoemde factoren en het feit dat zij veelal minder gezinsverplichtingen hebben, een grotere bereidheid tonen om onder bepaalde relatief gunstige voorwaarden, het veld te ruimen voor jongeren. 'De verantwoordelijkheid voor een gezin, in het bijzonder voor kinderen, is een zwaarwegende factor bij de beleving van niet-werken', concluderen De Goede en Maassen (1988) in hun uitgebreide analyse van de beleving van niet-werken.

Tegenover de argumenten dat oudere werknemers minder bruikbaar zouden zijn vanwege een met de leeftijd samenhangend afnemend rendement, hebben wij aangevoerd dat in vele gevallen andere factoren dan 'leeftijd' waarschijnlijk een meer doorslaggevende rol spelen. Daaraan kan worden toegevoegd dat er wetenschappelijk weinig bekend is over het verband tussen verouderingsprocessen en prestatie. Wel is het duidelijk dat met het ouder worden minder grote fysieke prestaties kunnen worden geleverd. In de moderne economie is het leveren van fysieke inspanningen evenwel in vele werkkringen van minder belang geworden.

Zijn oudere werknemers minder flexibel, minder bereid zich aan te passen aan veranderende omstandigheden? Ook hier is de relatie tussen het ouder worden en gedragskenmerken zeer complex. In de eerste plaats worden de eisen, die vernieuwingen in organisaties stellen aan de leervermogens, in het begin in het algemeen sterk overschat. Dit geldt zeker ook bij de huidige informatiseringsgolf, waarbij wordt gesuggereerd dat jong zijn een noodzakelijke voorwaarde is voor adequate leerprocessen.

Met hetzelfde recht kan men zeggen dat jongeren, met hun geringe maatschappelijke ervaring, in innovatieprocessen

gemakkelijker zijn te manipuleren dan mensen met grotere ervaringen op het gebied van organisatieverhoudingen. In plaats van ouderen af te schrijven op grond van overwegingen die te maken hebben met een zeer beperkte instrumentele rationaliteit, samenhangend met een veelal weinig doordacht vernieuwingsstreven, zou men moeten streven naar het efficiënte gebruik van eigenschappen die bij althans een deel van de oudere werknemers beter zijn ontwikkeld dan bij de jongere. Dit dringt te meer omdat de organisatie van de arbeid sterk collectivistische trekken gaat vertonen onder de huidige produktieverhoudingen, waardoor het moeilijk wordt te bepalen wat de waarde van individuele bijdragen aan het totale proces is. Wel is duidelijk dat een *zekere heterogeniteit* van individuele bekwaamheden en kwalificaties, en een efficiënt gebruik daarvan, belangrijke voorwaarden zijn voor flexibele organisatievormen.

Verder zou omstreeks het jaar 2000 wel eens een tekort aan arbeidskrachten kunnen optreden als gevolg van demografische veranderingen. Het lijkt gewenst thans reeds inzichten op te doen over de mogelijkheden van juist oudere werknemers om het concurrentievermogen van onze economie ook na 2000 op peil te houden of zelfs te verbeteren.

Het oplossen van problemen, die samenhangen met vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, door middel van verlaging van de pensioengerechtigde leeftijd, VUT-regeling, ATV-dagen en dergelijke, moet in het licht van het voorgaande om een aantal redenen als verwerpelijk worden beoordeeld. Allereerst stellen deze regelingen een premie op het *niet-innoveren* op het gebied van arbeidsverhoudingen. Vervreemdingsproblemen worden nu immers opgelost door de ontevredenene zoveel mogelijk uit te sluiten, in plaats van de organisatieverhoudingen zodanig te veranderen dat de bronnen van ontevredenheid worden gereduceerd. Bovendien komen deze regelingen in vele gevallen neer op *vernietiging van menselijk kapitaal*, kapitaal dat bij een beter

beleid een belangrijke rol zou kunnen spelen in de ontwikkeling van de economie. Tenslotte betekenen zij dat men afziet van het benutten van de mogelijkheden inzicht te verwerven in de rol van oudere werknemers onder toekomstige economische verhoudingen.

Daarentegen zou men, gezien de belangen die gemoeid zijn met een goede benutting van menselijke vermogens in de wereld van de arbeid, kunnen nagaan of voor bepaalde categorieën werknemers bepaalde problemen, die zich op latere leeftijd kunnen voordoen, kunnen worden voorkomen. Men kan deze werknemers op een leeftijd van 35 à 40 jaar de kans bieden een tweede carrière te beginnen door, na een tweede opleiding, over te stappen naar een andere sector van de economie. Tevens kan men bezien of een meer gevarieerd systeem van uittreding uit het arbeidsleven de grenzen tussen werken en niet-werken doet vervagen en samengaat met een betere benutting van menselijk kapitaal.

Onder de huidige verhoudingen wordt uittreding uit het arbeidsproces te sterk aan leeftijd gebonden. Dit beleid werkt discriminatie van oudere werknemers in de hand, zowel discriminatie op grond van *financiële* overwegingen (oudere werknemers zijn 'duurder' dan jongere), als op grond van *morele* ('als er schaarste aan arbeidsplaatsen is dan moeten de oudere werknemers plaats maken voor jongere') en *efficiency- en effectiviteitsoverwegingen* ('oudere werknemers presteren minder dan jongere'). Gezien de huidige verhoudingen is wellicht een wet tegen discriminatie op grond van leeftijd zeer wenselijk.

Ouderen

Tussen de leeftijdscategorie van de 65-75-jarigen en de categorie 55-65-jarigen blijken geen grote verschillen te bestaan voor wat betreft de gezondheidstoestand en de participatie in het maatschappelijk leven, wel uiteraard voor wat betreft het al dan niet hebben van betaalde arbeid en de

aard van de betrekkingen die daaruit volgt. De levensstijl van (vooral de jong-)bejaarden is in hoge mate een voortzetting van de levensstijl in eerdere levensfasen. Deze bepaalt grotendeels hoe men het hoofd biedt aan problemen waarvoor men als oudere wordt gesteld. Wij moeten daarbij bedenken dat verschillen naar levensstijl ten dele samenhangen met verschillen naar financiële mogelijkheden. Tevens blijkt dat bij bepaalde categorieën ouderen sommige problemen niet of minder voorkomen en dat dit kan worden verklaard uit hun levensstijl. Zo blijken behoud van autonomie, een actieve betrokkenheid bij wat zich in de samenleving of onderdelen daarvan afspeelt en een zekere erkenning in eigen kring voor wat men doet, positief samen te hangen met de gezondheidstoestand. Voorts is de gezondheidstoestand zelf weer – ten dele – afhankelijk van de met de levensstijl samenhangende voedselgewoonten en zorg voor de gezondheid. Meer onderzoek over de wijzen waarop de levensstijl in eerdere levensfasen die op latere leeftijd beïnvloedt is zeer gewenst. Daarbij is van bijzonder belang meer te weten over de levensomstandigheden en levensstijlen van de jongere bejaarden (65-75 jaar) en de betekenis daarvan voor de gezondheidstoestand en het vermogen tot reageren op sociale en medische problemen op hoge leeftijd (75 en ouder).

Met de sociale en economische ontwikkelingen van de laatste decennia ontstaat een nieuwe categorie ouderen, die in bepaalde opzichten afwijkt van degenen die thans de meerderheid van de bejaarden vormen. De laatste categorie is in hoge mate beïnvloed door de economische crisis van de jaren dertig, de oorlogsperiode en de toenmalige gezagsverhoudingen. Deze categorie bejaarden is, zo blijkt steeds weer uit onderzoeksrapporten, in het algemeen tevreden met de levensomstandigheden, ook al lijken die voor een buitenstaander niet altijd benijdenswaardig. De nieuwe bejaarden daarentegen zouden wel eens de voorhoede kunnen zijn van een meer eisende en zich beter organiserende generatie ouderen.

Deze nieuwe generatie zal waarschijnlijk tot op hogere

leeftijd vitaler zijn én duidelijker vorm geven aan haar wensen dan de generaties die haar voorgingen. Wellicht zal er zo iets ontstaan als een 'ouderencultuur', waarvan de participanten steeds duidelijker zullen weten te maken dat zij geen rest-categorie zijn in de marge van de prestatie-maatschappij, maar mensen met doelstellingen, aspiraties, verlangens en relatiepatronen die een *gelijkwaardig* recht van bestaan hebben naast andere. In die zin zouden de bejaarden als categorie kunnen worden vergeleken met de jeugdcultuur of jeugdculturen die ontstonden in de eerste decennia na de tweede wereldoorlog. Het ontstaan van die culturen of levensstijlen had ook toen veel te maken met veranderende maatschappelijke verhoudingen, die een verlenging van de periode 'jong zijn' met zich brachten. Het gaat dan niet meer om de vraag of de bejaarden 'geïntegreerd' zijn in 'de' samenleving, maar of zij erin slagen zelf nieuwe integratievormen – met inbegrip van zorgsystemen – te ontwikkelen. Wellicht biedt een dergelijke ontwikkeling de basis voor een zorgzame samenleving, die echter de systematische steun van de prestatie-maatschappij niet kan ontberen. Het is immers te voorzien dat met de groei van de categorie bejaarden – vooral van de categorie hoogbejaarden – de kosten van institutionele opvang zullen toenemen. Aan de wens van vele ouderen zo lang mogelijk hun autonomie te behouden en in verband daarmee zelfstandig te blijven wonen, zou een sterk gedecentraliseerd en ten dele weinig gespecialiseerd zorgsysteem tegemoet kunnen komen. Deze zorgsystemen zouden tevens werk bieden aan zowel jongeren als aan degenen, die op wat latere leeftijd opnieuw de arbeidsmarkt willen betreden of, na een eerste carrière, een andere levensvervulling in hun werk zoeken. Aangezien onder de zeer bejaarden de vrouwen sterk de overhand hebben, zouden wellicht juist de vrouwen die op latere leeftijd weer op de arbeidsmarkt treden of die hun werk in hun huidige sector van de economie vaarwel willen zeggen, beter in staat zijn, na enige opleiding, aan te sluiten bij de leefwereld van hun bejaarde zelfstandig wonende cliënten. Ook zouden deze personen

hun bijdrage kunnen leveren in het tegengaan van de segregatie-effecten, die voortkomen uit de afzondering van hulpbehoevende bejaarden in bejaardeninstellingen. Dergelijke ten dele nieuwe voorzieningen op een professionele basis, kosten uiteraard geld, al kost op langere termijn bezien het niet-opbouwen van dergelijke voorzieningen, op grond van een misplaatst vertrouwen in ongeplande processen in de 'zorgzame samenleving', waarschijnlijk aanzienlijk meer.

Verregaande privatisering van de bejaardenzorg levert maatschappelijk waarschijnlijk geen belangrijke besparingen op. Integendeel, een effectieve controle op de kwaliteit van de private verzorgingsregimes, ter voorkoming van willekeur tegenover zwakkeren in de samenleving, zou wel eens aanzienlijke financiële offers kunnen vragen, terwijl het de vraag is of dergelijke, op vooral economische overwegingen gebaseerde stelsels wel voldoende kunnen aansluiten bij de (nieuwe) levensstijlen van de ouderen in de lagere inkomenscategorieën (Means en Smith, 1985).

aging in the Netherlands. Voorburg, NIDI (Working paper 67) (1985).

OP WEG NAAR EEN ZORGLOZE SAMENLEVING?

Discussienota over de verantwoordelijke samenleving, Den Haag, CDA (1987).

Schuivende Panelen; continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie, Amsterdam, PVDA (1987).

Brinkman, L.C., *Over de (on)macht van een nieuwe elite*, Den Haag 16 oktober 1986 (toespraak in de Tweede Kamer bij de behandeling van een ontwerp voor een Welzijnswet). Zie ook *CDA/Actueel*, 25.10.1986, pp. 8-9.

Delen van dit referaat zijn ontleend aan: *Vriendschap in beweging*, Iteke Weeda. Houten, De Haan (1988).

OUDER WORDEN

Berting, J., 'Prestatie-oriëntering, individuele prestaties en de verzorgingssamenleving', in: Berting, J., J. Breman, P.B. Lehning (red.), *Mensen, Macht en Maatschappij*. Amsterdam/Meppel, Boom (1987).

Berting, J., *Paradigms, culture and behaviour*. Parijs, Report to Unesco (1988).

Braam, G.P.A., J.A.I. Coolen, J. Naafs, *Ouderen in Nederland. Sociologie van bejaarden, bejaardenzorg en -beleid*. Alphen aan den Rijn/Brussel, Samsom Uitgeverij (1981).

Entzinger, H.B., *Een kleine wereld*, oratie Rijksuniversiteit Utrecht (1987).

Felix, R.A., e.a., *Nederland naar de jaren negentig. Werken en niet werken in de jaren negentig*. Den Haag, Vuga (1987).

Glaser, B.G., A.L. Strauss, *Status Passage. A Formal Theory*. San Francisco: University of California (1971).

Goede, M.P.M., G.H. Maassen, *Beleving van niet-werken. Een onderzoek onder werklozen, arbeidsongeschikten en hun partner*. Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht (1988).

Jager, H. de, A.L. Mok, *Grondbeginselen der Sociologie. Gezichtspunten en begrippen*. Leiden/Amsterdam, H.E. Stenfert Kroese (1978).

Means, R., R. Smith, *The Development of Welfare Services for Elderly People*. Londen, Croom Helm (1985).

Mermet, G., *Francoscopie. Les Français: Qui sont-ils? Ou vont-ils?* Parijs, Librairie Larousse (1985).

Parsons, T., 'Some Trends of Change in American Society: Their

Bearing on Medical Education', in: Parsons, T., *Structure and Process on Modern Societies*. Londen, Frank Cass & Co Ltd. (1960).

Pearlin, L.I., 'Discontinuities in the Study of Aging', in: Hareven, T.K., K.J. Adams (eds.), *Aging and Life Course Transitions: An Interdisciplinary Perspective*. New York/Londen, The Guilford Press (1982).

Sauvy, A., in: *L'Express* (oktober 1987).

Schouten, J., 'Geriatie in ruste', in: *NRC-Handelsblad* (10.11.87). Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport*. Den Haag, Staatsuitgeverij (1986).

Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk 1976. *Bevolking en Welzijn*. Den Haag, Staatsuitgeverij (1977).

Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid, *De komende vijftiengintig jaar. Een toekomstverkenning voor Nederland*. Den Haag, Staatsuitgeverij (1977).

Gaarne dank ik mevrouw dr. H. Verweij-Jonker, drs. M.C. de Witte en J. van Male voor hun waardevolle kanttekeningen bij de eerste versie van deze bijdrage.

STERVEN IN EEN VERANDERENDE MAATSCHAPPIJ

Bergkamp, L., 'De kwaliteit van leven, een onvermijdbaar oordeel', in *Medisch Contact*, 40 (1985), pp. 1524-1526.

Falk, R.H., 'The death of death with dignity', in: *Am. J. Med.* 77 (1984), pp. 775-776.

Fromm, E., *Escape from freedom*. New York, Rinehart, (1941). (*De angst voor vrijheid*.) Utrecht, Bijleveld, (1972).

Kuiter, H.M., C. van der Meer, 'Zinloos en zinvol handelen. Over de spanning tussen levensverlenging en kwaliteit van leven', in: *Verdeling van schaarse middelen in de gezondheidszorg*, onder redactie van A.W. Musschenga en J.N.D. de Neeling. Cahier van het Bezi-ningscentrum vu nr 8. Amsterdam, vu Boekhandel/uitgeverij (1987).

Meer, C. van der, 'De arts in confrontatie met de stervende', in: *Menswaardig sterven*. Bilthoven, Ambo (1974).

Musschenga, A.W., *Kwaliteit van leven*. Baarn, Ambo (1988).

Thomasma, D.C., J. Brumlik, 'Ethical issues in the treatment of patients with a remitting vegetative state', in: *Am. J. Med.*, 77 (1984), pp. 373-377.

Thijs, L.G. e.a., (red.) *Veranderende ethiek in de geneeskunde?*, Amsterdam, vu Boekhandel/uitgeverij (1987).

'De geneeskundige in de ontmoeting met de dood', in: *Dood en*